Голуб В. Ю.

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРАНСФОРМОВАНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ТВОРАХ ДЛЯ ДІТЕЙ І ЮНАЦТВА (НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТЕЙ ЗІРКИ МЕНЗАТЮК)

У статті проаналізовано особливості вживання фразеологізмів-трансформерів у повістях Зірки Мензатюк «Таємниці козацької шаблі» та «Як я руйнувала імперію».

Увагу зосереджено на дослідженні трансформованих усталених зворотів, що репрезентовані в зазначених художніх текстах. Трансформацію витлумачено як часткову чи повну видозміну фразеологічної одиниці щодо кількісного складу і з погляду синтаксичної специфіки, зміни граматичної форми компонентів та семантичної варіації.

Проаналізовано основні підходи до класифікації трансформованих фразеологічних одиниць. З'ясовано наявні в текстах типи трансформацій, глибше проаналізовано синтаксичну, граматичну та семантичну модифікації. Зміни комунікативної настанови усталеного звороту, предикативних відношень та характеру модальності зараховано до синтаксичної варіації. Граматичну трансформацію витлумачено як зміну категорії способу, виду, перехідності предиката.

Досліджено, що перетворення, пов'язані зі скороченням чи розширенням компонентного складу усталеної одиниці, є найбільш поширеними у вибраних зразках художнього тексту. Лексична заміна компонента узвичаєної формули полягає в зміні одного чи кількох елементів на подібний за функційним навантаженням. Зафіксовано розширення компонентного складу через ускладнення структури вислову дієприслівниковим зворотом. До різновидів скорочення компонентного складу зараховано усичення, фразеологічну контамінацію та фразеологічний натяк. Продуктивним способом семантичної видозміни є подвійна актуалізація фразеологізму, що передбачає вживання в одному контексті фразеологічної одиниці та співзвучної з нею вільного словосполучення. Засвідчено контекстне обігрування компонента фразеологічної одиниці. Наголошено, що використання фразеологізмів-трансформерів актуалізує ті відтінки семантики одиниці, які доцільні у відповідному контексті.

Ключові слова: фразеологізм, спосіб трансформації, література для дітей і юнацтва, зміна компонентного складу фразеологізму, фразеологічний натяк, фразеологічна контамінація.

Постановка проблеми. Фразеологізми – це специфічні мовні знаки, що акумулюють досвід поколінь, демонструючи своєрідність світобачення та ментальності конкретного народу. Завдяки експресивно-емоційним властивостям усталені звороти є невіддільним складником арсеналу мовних засобів кожного письменника, оскільки вдале використання фразеологічних одиниць у канві художнього твору забезпечує його максимальний емоційно-інтелектуальний ефект.

Література для дітей і юнацтва постає виразником специфічного художнього бачення реалій життя, що спричинено її особливою комунікативно-психологічною адресністю й рецепцією. Автор творів для дітей, ураховуючи зазначені параметри, обирає оптимальний варіант утілення, який буде комунікативно ефективним. Майстерне використання фразеологізмів, зокрема й трансформованих варіантів, увиразнює твір

та ненав'язливо ознайомлює читача-дитину з культурним надбанням народу. Дослідження функціонування фразем-трансформерів – складник належного осмислення й удосконалення вчення про фразеологічну систему української мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фразеологізми неодноразово поставали об'єктом наукових студій. В українському мовознавстві розроблено загальні теоретичні питання (М. Ф. Алефіренко [1], Г. О. Бардукова [2], О. Д. Пономарів [13], Л. Г. Скрипник [14], В. Д. Ужченко [15]), з'ясовано стилістичне використання фразеологічних одиниць (У. Б. Галів [4], С. А. Ганжа [5], Т. М. Князь [7], Н. І. Кочукова, В. М. Молькова [8], І. С. Чернявська [16]), описано авторські модифікації стійких зворотів (О. Г. Важеніна [3], Л. Б. Давиденко, В. М. Бойко [6], В. В. Красавіна [9]) тощо. На дослідницьку увагу заслуговують праці, присвячені висвітленню проблеми функ-

ціювання фразеологізмів у художньому дискурсі, зокрема у творах Дари Корній (Л. В. Шитик [17], Л. В. Шитик, О. А. Нестеренко [18]), у романі «Записки українського самашедшого» Л. Костенко (Л. В. Шитик, О. А. Нестеренко [19]). Специфіка використання фразеологізмів у творах для дітей і юнацтва частково схарактеризована в аспекті їхнього стилістичного навантаження (І. С. Чернявська [16]). Для створення цілісної картини фразеологічної системи української мови актуальним є питання класифікації фразеологічних трансформерів, з'ясування способів трансформації та специфіки їхнього використання в межах художнього тексту.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати особливості функціонування трансформованих фразеологізмів у повістях «Таємниці козацької шаблі» та «Як я руйнувала імперію» Зірки Мензатюк.

Виклад основного матеріалу. У статті дотримуємося широкого трактування поняття «фразеологізм», за яким до фразеологічної системи мови зараховано не лише усталені, лексично неподільні словосполучення, а й прислів'я, приказки, крилаті слова, афоризми, сентенції, максими, парадокси, літературні цитати та інші конструкції, що побудовані за моделями словосполучень чи речень і відтворюються в мові [13].

У науковій літературі аналізують явище трансформації з різних позицій. З погляду стилістики поняття тлумачать «як видозміну фразеологічної одиниці з певною стилістичною метою» та зосереджують увагу передусім на результатах та естетичному ефекті від таких модифікацій [13, с. 125].

О. Г. Важеніна диференціює фразеологічні трансформації на три типи: фразеологічні варіації, структурно-семантичні трансформації та семантичні модифікації. У дослідженні художнього тексту науковець надає перевагу двом останнім типам, оскільки вважає напрям таких змін індивідуально-авторським закріпленням структурно-семантичних модифікацій фраземи, причому саме трансформація має «відцентрову силу найвищого ґатунку, тому що в її обширі істотним є збереження лише змістового тла, а формальне вираження відступає на другий план» [3, с. 4].

Наукове зацікавлення викликає погляд на трансформацію як на порушення чинної норми фразеологічної системи української мови. Зокрема, Г. О. Бардукова трактує це поняття як інноваційну фразеологічну девіацію [2, с. 60] та виокремлює: 1) способи формальної інноваційної фразеологічної девіації (полягають у видозміні граматич-

них та лексичних значень компонентів фраземи): фонетичні, лексичні, граматичні (морфологічні й синтаксичні), контаміновані, поширені, редуквані, мішані; 2) способи формально-семантичної фразеодевіації (видозміни стосуються як формальної, так і семантичної структур фразеологізму): субституція, поширення, еліпсис, контамінація, комбінована трансформація, морфологічна девіація; 3) способи семантичної інноваційної фразеодевіації (порушення тільки значеннєвої фразеоструктури): власне семантична, подвійна актуалізація, універсалізація семантики; 4) функційна інноваційна фразеодевіація – зміна нормативних стилістичних характеристик сталих виразів [2, с. 62–65].

В. Д. Ужченко вважає, що модифікація фразеологізмів спричинена бажанням письменника повернути «звичній формулі з пригаслою від частоти уживання образу експресивну підоснову», тоді знайомий вислів починає звучати із «семантико-експресивним прирощенням контекстно-актуально» [15, с. 190]. На думку науковця, зміни спрямовані на розгортання дії твору у вибраному напрямі, на індивідуалізацію мовлення персонажа, створення гумористичного чи сатиричного ефекту, освіження традиційного образу, інтимізування чи евфемізування зображуваного [15, с. 191]. Прикладом пристосування, тобто органічного уведення фразеологізму в текст, може слугувати використання стійкої одиниці разом із поясненням його в контексті розгортання подій у творі, напр.: – *Що робиться! Що робиться! Стовпоторіння вавилонське!* – знай повторювала тітонька-чергова, перевіряючи вхідні квитки. Дійсно, було схоже на *стовпоторіння*, на той момент, коли *мови вже змішалися*. З різних сторін *чулися українські, польські, англійські* і ще хтосьна чий слова (10, с. 68). У прикладі прочитуємо алюзію на біблійну історію про змішування мов.

Застосування приказок, примовок теж не можливе без їхньої актуалізації в художній канві повісті, напр.: – *Їхали, возилися, за дуба зачепилися*, – тихенько зітхнула мама. – *Не за дуба, серденько, за вербу...* – якось розгублено уточнив тато (10, с. 128) Унесення змін до тексту примовки мотивовано ситуацією, у якій опинилися герої: через швидку їзду вилетіли на віття верби й заплуталися в них.

На нашу думку, трансформацію потрібно трактувати як часткову чи повну видозміну фразеологічної одиниці щодо кількісного складу і з позиції синтаксичної варіації, зміни граматичної форми компонентів та структурно-семантичних перетворень.

Наявність відмінних тлумачень поняття трансформації фразеологізмів спричинила різні підходи до класифікації способів структурно-семантичних перетворень стійких зворотів. В. Д. Ужченко найуживаніші різновиди трансформованих фразеологічних одиниць поділяє на три групи відповідно до специфіки модифікацій: 1) прийоми, пов'язані зі зміною форми компонентів або компонентного складу фразеологізму; 2) прийоми, які передбачають обігрування стійкого звороту чи його окремих елементів; 3) прийоми, що використовують загальний образ фразеологічної одиниці [15, с. 184]. Наведена класифікація зосереджує увагу на збереженні чи на зміні форми усталеного звороту.

Убачаючи основним критерієм розрізнення змін усталених зворотів відносно постійності семантики і структури фразеологізму, С. А. Ганжа поділяє всі способи видозміни фразеологізмів на два типи: структурно-семантичний, до якого зараховує лексичну заміну компонентів стійкого звороту словами вільного вживання, поширення фразеологізму, фразеологічний натяк, контамінація фразеологічних одиниць, еліпсис фразеологізму, розгорнута метафора [5, с. 192], та семантичний, у межах якого виокремлює власне семантичну трансформацію та подвійну актуалізацію фразеологізмів [5, с. 196].

Отже, беручи до уваги кількісний чи якісний показник зміни фразеологічної одиниці, дослідники класифікують типи трансформацій. Однак основним критерієм є спосіб відхилення від унормованої форми усталеного звороту.

Л. В. Шитик, зважаючи на зміну компонентного складу фразеологізму, пропонує виокремлювати синтаксичну, граматичну й семантичну модифікації [18, с. 314]. На нашу думку, такий підхід дає змогу максимально охопити й систематизувати кількісні та якісні зміни у структурно-семантичних перетвореннях фразеологічних одиниць.

Інтегровано осмисливши теоретичні студії та систематизувавши дібраний матеріал, пропонуємо вдосконалену типологію способів трансформації фразеологізмів.

Синтаксична варіація полягає у зміні комунікативної настанови фразеологізму, зокрема характеру предикативних відношень, модального плану, інверсію, напр.: *Батьки лишилися незворушні. Мабуть, найкраще було викласти їм усю правду, тільки ж і Наталочка затялася. Вона обіцяла Антипові мовчати, і її обіцянка не буде цяцячкою, яка лиш дурному на втіху* [10, с. 44]. Завдяки введенню заперечної частки *не* початкову стверджувальну конструкцію *Обіцянка – цяцянка,*

а дурневі радість перетворено на заперечну, окрім цього, фразеологізм зазнав і лексичної заміни компонента на синонімічний (*радість* на *втіху*) та зміни предикативних відношень між частинами складного речення із сурядного протиставного на підрядне означальне.

Зміна граматичної форми компонента передбачає відмінний від оригіналу вид, час, спосіб, перехідність предиката трансформованої одиниці, напр.: *Обережний обережник... Обстоювати церкву не наважився. Хай чужі руки жар загрибають. Свої біленькі з відшліфованими нігтями краще поберегти* [11, с. 183]. У запропонованому варіанті усталений фразеологізм змінив спосіб з дійсного на наказовий за допомогою введення частки *хай*. Можлива зміна виду стрижневого дієслова з недоконаного (*тримати язик за зубами*) на доконаний, напр.: – *Тобі, Наталочко, краще притримати язик за зубами*, – докинула мама [10, с. 14].

Лексична заміна компонента полягає в зміні одного чи кількох елементів фразеологізму функційно подібними, напр.: – *Мій друже, тобі підсунули непотріб. Глянь, яке усе бруднюче*, – сказала мама татові й докірливо похитала головою (10, с. 6) – замінено *свиню* на *непотріб*; – *Ну, знаєте! Це виходить достеменно як у казці: піди туди, не знаю куди, принеси те, не знаю котре!* – обурилася мама, коли пан Богдан пояснив, у чім річ (10, с. 11) – займенник *що* замінено на *котрий*.

Розширення компонентного складу стійкої одиниці передбачає кількісну зміну її складників, причому значення фразеологізму не змінюється, а додаткові компоненти покликані підсилити експресивність вислову, напр.: – *Ох! – ледве видихнула мама, відчуваючи, як у неї здерев'яніли ноги, а волосся, руйнуючи зачіску, притьмом полізло догори* (10, с. 15) Фразеологізм поширений прислівником *притьмом* та ускладнений відокремленою обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом. Унаслідок збільшення складників фразеологізм уточнено, актуалізовано внутрішню форму звороту, напр.: *Наталоччине серце стиснуло жаль, що така вона невдатна й безталанна, що пропадає ні за що, ні про що, та ще й з власної вини* (10, с. 52). Іноді розширення компонентного складу має на меті емоційно увиразнити ставлення мовця до оточення, подій, вчинків, напр.: *Авжеж, вони поховалися. Їхня хата скраю. Вони воліють бути обережними* (11, с. 159).

Скорочення компонентного складу можливе завдяки прийомам усичення, фразеологічного натяку та фразеологічної контамінації.

Фразеологічний натяк – це згадка про усталений вислів, зокрема використання слів із відомого носіям мови фразеологізму чи структури стійкої одиниці, побудова якої вказує на відомий вислів, напр.: *Щастя, що бабуся не бачила операцій «Врятуй кішку», а то б наробила крику* (11, с. 92). Приклад ілюструє перегукування з назвою популярного в радянські часи фільму «Операція «И» та інші пригоди Шурика».

Натяк на відомий у радянські часи вислів Карла Маркса «Релігія – опіум народу» використано у зверненні сільської жінки до комуністичної верхівки, напр.: *Я вас прошу про друге: відкрийте нам, удовам, церкву! Тут приїхало начальство і з району, і з області... Ви в Бога не віруєте, для вас то опіум... Але тепер демократія, так по телевізору кажуть... То ви собі моліться на що хочете, на Москву, на Кремль, на чорта, на дідька, – в Софронихи явно зірвало гальма, – а нам відкрийте церкву!* (11, с. 109).

Фразеологічна контамінація полягає в поєднанні двох стійких одиниць в одну на основі семантичної близькості значення всього звороту чи стрижневого компонента, напр.: *Ігрек же знай сипав жартами, хоча то вже було немилосердно: мені здавалося, що я ось-ось лусну від сміху, як мильна булька!* (11, с. 53) У поданому прикладі поєднано фразеологізми *луснути від сміху* і *лопнути*, як мильна булька завдяки частковій подібності позначуваної дії, що виражена основними компонентами сполук – дієсловами *луснути* та *лопнути*. В один зворот злилися фразеологізми *де не посій, там і виродить* і *сунути свого носа* у реченні *Ох ти ж моє горе, яке де не посій, там і всуне свого носа!* (11, с. 161).

До прийомів семантичної модифікації належить **подвійна актуалізація**, що полягає у вживанні в одному контексті фразеологічних одиниць та співзвучних із ними вільних словосполучень, напр.: *Бо вона вже нічим не зарадить. Вона про-*

валилася і провалила справу (10, с. 49) Перше вживання дієслова *провалилася* констатує дію, яка відбулася в повісті: головна героїня провалилася в колодязь. Однак далі це дієслово використано в структурі фразеологізму, тобто реалізовано його переносне значення. Аналогічний прийом, тільки навпаки: спочатку переносне значення, потім вільне, але образне використання – застосований у такому фрагменті: *Знайти серед них учорашнього оповідача було все одно, що відшукати голку в стозі сіна. Та на своє превелике здивування Наталочка збагнула, що хлопці збиралися ту голку шукати* (10, с. 67).

Особливу групу становлять усталені звороти, у яких контекстного обігрування зазнає один з елементів чи вся одиниця, напр.: *Малинові або салатіві инурки – то був не просто писк, а вереск моди* (11, с. 41). У наведеному прикладі гра побудована на зіставленні іменника *писк* із синонімом *вереск*, який має значення інтенсивнішого вияву ознаки, що надає комічного відтінку висловленню.

Висновки і пропозиції. Дослідження фразеологічних трансформерів є невід’ємною частиною належного осмислення й удосконалення знання про фразеологічну систему української мови. Уведення в художній текст трансформованих фразеологізмів оновлює експресивність одиниці та надає нових відтінків значення, зреалізованих у відповідних контекстах. Майстерне використання змінених одиниць у канві художнього тексту оживлює й актуалізує узуальне значення мовних формул, демонструє потужний арсенал культурного спадку українського народу.

Розроблена в роботі проблема дає змогу поглибити спектр дослідження мови творів літератури для дітей та юнацтва. Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні прагматичного потенціалу фразеологічних одиниць у творах для дітей і юнацтва.

Список літератури:

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології : монографія. Харків, 1987, 136 с.
2. Бардукова Г. О. Способи порушення норми в українській фраземіці. *Українська мова*. 2013. № 1. С. 59–67.
3. Важеніна О. Г. Авторська трансформація загальнонародних фразеологізмів у химерній прозі Євгена Гуцала : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец.10.02.01. Вінниця, 2018. 19 с.
4. Галів У. Б. Функційно-стилістичне навантаження фразем у прозі Івана Франка (на матеріалі повістей «Великий шум» та «Петрії та Довбушки»). *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Філологія»*. 2016. Вип. 38. С. 154–161.
5. Ганжа С. А. Функційно-стилістичне спрямування у вивченні фразеологізмів сучасної української мови. *Український смисл*. 2017. № 2017. С. 190–199.
6. Давиденко Л. Б., Бойко В. М. Авторські модифікації фразеологічних одиниць у художньому мовленні. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки*. 2012. С. 30–33.

7. Князь Т. М. Трансформація лексичного наповнення фразеологізмів як свідчення динаміки поняття «заможність». *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. В. Сковороди*. 2015. Вип. 39. С. 21–27.
8. Кочукова Н. І., Молькова В. М. Трансформація та варіативність стійких сполучень слів (на матеріалі української преси). *Young Scientist. Філологічні науки*. 2016. № 4(31). С. 387–390.
9. Красавіна В. В. Авторська трансформація фразеологізмів у романі-колажі Дмитра Кешелі «Родаки». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2019. Вип. 48. С. 175–179.
10. Мензатюк З. Таємниці козацької шаблі : пригодницька повість. Львів, 2015, 158 с.
11. Мензатюк З. Як я руйнувала імперію : повість. Київ, 2020. 223 с.
12. Перетятя О. С. Проблема національної ідентичності в українській дитячій літературі кінця ХХ – початку ХХІ ст. в естетичному та психологічному дискурсах (на матеріалі творчості З. Мензатюк). *Наукові праці. Серія : Філологія. Літературознавство*. 2011. Вип. 156. Т. 168. С. 98–102.
13. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови : підруч. для студ. гуманіт. спец. вищ. закл. освіти. Тернопіль, 2000, 246 с.
14. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ, 1973, 279 с.
15. Ужченко В. Д., Д. В. Ужченко. Фразеологія сучасної української мови : посібник. Луганськ, 2005, 399 с.
16. Чернявська І. С. Функціонування фразеологізмів у трилогії Всеволода Нестайка «Тореадори з Васюківки». *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. В. Сковороди*. 2013. Вип. 35. С. 63–68.
17. Шитик Л. В. Специфіка функціонування фразеологічних одиниць в ідіостилі Дари Корній. *Studia Slavica*. Online Publication Date: 01 Jun 2020. URL : <https://akjournals.com/view/journals/060/aop/article-10.1556-060.2019.64214/article-10.1556-060.2019.64214.xml>. DOI: 10.1556/060.2019.64214.
18. Шитик Л. В., Нестеренко О. А. Способи уведення фразеологічних одиниць у художній текст (на матеріалі роману «Гонимарник» Дари Корній). *Словесное творчество: знак – образ – смысл*. Сургут : РИО СурГПУ, 2015. С. 160–163.
19. Шитик Л., Нестеренко О. Функційно-стилїстичний потенціал фразеологічних одиниць (на матеріал роману «Записки українського самашедшого» Ліни Костенко). *Мовознавчий вісник*. 2012. Вип. 14–15. С. 312–319.

Holub V. Yu. FUNCTIONING OF TRANSFORMED PHRASEOLOGICAL UNITS IN CHILDREN LITERATURE (ON THE MATERIAL OF ZIRKA MENZATYUK'S STORIES)

The article analyzes the peculiarities of the use of transformed phraseological units in the stories "Secrets of the Cossack sword" and "How I destroyed the empire" written by Zirka Menzatyuk.

Attention is focused on the study of transformed phraseological units, represented in chosen texts. Transformation is interpreted as a partial or complete modification of a phraseological unit through changing in its quantitative composition, syntactic specificity, grammatical form of components, and semantic variation.

The main approaches to the classification of transformed phraseological units are analyzed. The available types of transformations in the texts are clarified, the author investigates syntactic, grammatical, and semantic modifications thoroughly. Changes in the communicative guidelines of the phraseological unit, predicative relations, modality are included in the syntactic variation. Grammatical transformation is interpreted as a change in the category of mood, voice, transitivity of the predicate.

It has been studied that transformations associated with the reduction or expansion of the component of the phraseological unit are the most common in selected examples of the text. Lexical replacement means changing one or more elements to a similar functional load. The author describes the expansion of the component structure due to the complication of the structure of the expression by the adverbial modifier. The types of component structure reduction include reduction, phraseological contamination, and phraseological hint. A productive way of semantic change is the double actualization of the phraseological unit, which involves the use of the phraseological unit and similar to its free phrase in one context. The contextual playing of the component of a phraseological unit is found. It is emphasized that the use of transformed phraseological units actualizes those shades of unit semantic that is appropriate to the context.

Key words: phraseological unit, way of transformation, children literature, change of component structure of phraseological unit, phraseological contamination, phraseological hint.